

ב"ה

בית מדרש ישיבה AI

עיונים במענות הרבי

מענה של הרבי על ההכרח בלימוד פנימיות התורה

פענוח וביאור המענה ומקורותיו

עיון בסדר הציונים ובדיוק לשונם
מענה מי"ב כסלו תשכ"ד

חוברת עיון

ד' חשון תשפ"ז

המענה בכתב יד קודש

י"ב כסלו תשכ"ד

הערה - דבין
אין צריך לדון
הדברים דבין אלוהים וצופר
השם; דבין איסור והיתר -
הדברים דבין אלה (שאל)
האם ברך לאיסורי (השאל)
הצופר (שאל) אכן שאל נא (בניית)
ההנהגה האם ברך הישג צופר דלה (וכו').

הנהגה דבין צופר והגלה
האם ברך אלוהים וצופר
השם; דבין איסור והיתר -
הדברים דבין אלה (שאל)
האם ברך לאיסורי (השאל)
הצופר (שאל) אכן שאל נא (בניית)
ההנהגה האם ברך הישג צופר דלה (וכו').

הצילום כפי שפורסם בתשורת הורביץ-וילשנסקי, י"ז אדר שני תשע"ד, עמ' 5. המענה נדפס באגרות קודש חכ"ג, עמ' נז, אגרת ח'תשכט. התאריך המלא נדפס בלקוטי שיחות חלק ז, עמ' 252.¹
לצילומים: לוח 01, עמ' 24; לוח 02, עמ' 25; לוח 03, עמ' 26.

השאלה ופענוח המענה

האם די באמונה ובלימוד נגלה?

השואל כתב שהוא משתדל להשפיע על בחור מסוים ללמוד חסידות. בתוך מכתבו סיפר:

"הוא שאל את דעתו של [א' מגדולי הרבנים בארצה"ב] בזה, וענה לו שמספיק להאמין שיש אלקה, אבל אין חיוב ללמוד פנימיות התורה אלא רק נגלה".

1. מקום פרסום המענה: אגרות קודש חלק כג, עמ' נז, אגרת ח'תשכט. נבדק גם צילום העמוד, המובא בנספח התיעודי. נוסח מקוון: Chabad.org; לצילום לקוטי שיחות. תיאור השאלות מובא בליקוט מענות קודש תשכ"ד-תשכ"ו, מענה יג. באגרות קודש נדפס "ובעיקר כ, ט"; הקריאה "ב, ט" מבוססת על כתב היד ועל הפרסום בלקוטי שיחות. ראו את שלושת עדי הפרסום בלוחות 01-03.

[!?!]

זהו היפך דעת הגר"א (פ"י למשלי ה' יח. ז, יב. ד, כב. ובעיקר: ב, ט. פ"י להיכלות פקודי יז. לתקו"ז קז, ג. ועוד בכ"מ). היפך דעת הר"ח ויטאל (בהקדמתו לשער ההקדמות). היפך דעת רבנו הזקן. ועוד.

למי פונים בשאלה זו?

בהמשך נמסרה טענת הבחור: "היו וישנם הרבה גדולים שסברו וסוברים שאין חיוב ללמוד חסידות". על כך השיב הרבי:

ע"פ תורה — בדיני ממון צריך לשאול רב הבקי בדיני ממונות ועוסק בהם; בדיני איסור והיתר — רב העוסק בדינים אלה (שלכן הלכה כרב באיסורי, וכשמואל בממוני) — שמזה מובן שבהנוגע לפנימיות התורה — הלכה כאלה היודעים בזה וכו'.

הפענוח נערך לקריאה בסיוע הפרסומים הנדפסים; הפיסוק הוסדר. בצילום נראים קו תחת "היפך" הראשון ושני קווים תחת "ב, ט" ותחת שני ה"ועוד". סימני התמיהה שבסוגריים המרובעים מובאים על פי עדות מהדירי התשורה; צורתם ומקומם אינם ניתנים לזיהוי בקטע המצולם. בחוברת זו מתבאר החלק הראשון בלבד.

לפתוח את הציונים

שורות מעטות, שישה ציונים מפורטים לגר"א, הפניה להקדמת רח"ו ואזכור דעת רבנו הזקן. בתוך הרשימה מדגיש הרבי מקור אחד: "ובעיקר: ב, ט". החוברת פותחת את המקורות לפי הסדר שבו צוינו, ובוחנת מה מוסיף כל אחד לבירור הצורך בלימוד פנימיות התורה.

הטענה שעליה השיב הרבי כוללת שתי הסתפקויות: די באמונה שיש אלקה, ודי בלימוד נגלה. המענה אינו מסתפק בשבחו של לימוד פנימיות התורה; הוא קובע שהעמדה השוללת את החיוב מנוגדת לדעת הגר"א, רח"ו ורבנו הזקן.

בקריאת המקורות נבחין בשלושה היבטים. מעלה — מה פועל הלימוד ומוסיף: הבנה, שמחה ושמירה. צורך — איזו שלמות נותרת חסרה בלעדיו: בחיי הנפש או בבירור הפשט. חיוב ותביעה — מה נדרש מן האדם, כגון

”מחוייב” או דין על השגה שהיה יכול להשיג ולא השיג. היבטים אלה מצטרפים; מקור אחד עשוי לבאר יותר מאחד מהם.

כך מתבאר צירוף המקורות תחת הלשון ”דעת”. פירושי הפסוקים מגלים את מקומו של הסוד בשלמות התורה והלומד; ההיכלות מתארים אחריות לפי יכולת; רח”ו נוקט לשון חיוב מפורשת. אין צורך שבכל ציון תופיע המילה ”חייב” כדי שיתרום לבירור דעתו של החכם. יחד נבחנת ההסתפקות בנגלה, ובהמשך גם ההסתפקות באמונה בלא השלמת הידיעה וההכרה בה. ”נגלה” הוא חלק התורה העוסק בפשטי המקראות, בדיני התורה ובטעמיהם הגלויים. ”פנימיות התורה” עוסקת ברזי התורה, באלקות ובפנימיות המצוות. פרד”ס הוא ראשי התיבות פשט, רמז, דרוש וסוד. המקורות מתארים מדרגות בתוך תורה אחת: הנגלה הוא הבסיס לבניין הלימוד, והפנימיות מאירה ומשלימה אותו.

הצעות הביאור לבחירת המקורות, לסדרם ולדיוק לשון המענה נאמרות בחוברת בדרך אפשר. לשונות המקורות מובאות בנפרד, כדי שהקורא יוכל לבחון בעצמו את ההסבר. מקומות שהרבי ציין יובחנו ממקורות נוספים שנפתחו לשם הביאור.

לצד הביאור מצורף נספח צילומי מקורות, ובכלל זה דפי הדפוס הראשון, עמודי פירוש הגר”א והערות אבן שלמה.

מהלך הקריאה

1. ארבעת ציוני משלי: הבנת הפשט, שמירת הלומד וחיי נפשו.
2. היכלות ותקו”ז: אחריות לפי יכולת ושורש השמירה.
3. ”ועוד בכ”מ”: המקבילות בכתבי הגר”א ובחירת הציונים.
4. הקדמת רח”ו ודעת רבנו הזקן: חיוב, ידיעת ה’ ותיקון הנשמה.
5. מפנימיות התורה לחסידות.
6. סדר הציונים, דיוק לשון המענה ומפת הראיות.

א. ”ושמח מאשת נעורייך”

הציון הראשון: פירוש הגר”א למשלי ה, יח

”הי מקורך ברוך ושמח מאשת נעורייך”. הגר”א מפרש את הברכה שב”מקורך” על הלומד הנעשה כמעייין הנובע. אולם גם כשהוא מתקדם

ומשיג יותר, עליו לשמוח בתורה שלמד וחידש בנעוריו. השגת הסוד מגלה לו מחדש את ערכו של הפשט:

”אעפ”י שיהא מקורך ברוך ותהיה כמעין הנובע ותבין הסוד על מכונו, אז ושמח מאשת נעורייך, כלומר במה שחדשת ע”פ פשוט; כשתבין הסוד תראה הפשוט איך הוא נכון ואמת ואיך אין בה יתיר כלל, ותשמח אז יותר בהפשוט שחדשת מנעורייך”².

הסוד מחזיר את הלומד אל הפשט

אפשר היה לחשוב שהעלייה אל הסוד מרחיקה מן הנגלה: מה שהיה חשוב בנעורים נזנח מפני השגה גבוהה יותר. הגר”א מצייר תנועה אחרת. לאחר שהלומד מבין את הסוד הוא חוזר אל הפשט, רואה את דיוקו ושמח בו יותר. ”אשת נעורייך” נשארת עמו גם לאחר ש”מקורך ברוך”.

החידוש הוא ביחס בין שתי ההבנות. יש ידיעה ראשונה של הפשט, ואחריה הבנה המעמידה אותו בתוך מלוא עומקה של התורה. ההשגה המאוחרת אינה מוחקת את הראשונה; היא מגלה את נכונותה ואת מקומה. הפשט הנכון מתברר עתה לאור עומקה של התורה.

הזוהר שהגר”א עצמו מביא

הגר”א מפנה כאן לזוהר משפטים, דף צט. הזוהר מתאר את התורה במשל אהובה הנגלית לאוהבה בהדרגה. תחילה יש רמיזה, לאחריה התקרבות, ובהמשך גילוי פנימי יותר. כשהאוהב נעשה בן בית ונגלים לו סודותיה, מתברר לו גם הפשט בדיוקו, בלי להוסיף ובלי לגרוע.³

המשל מסביר מדוע ההתקדמות אל הסוד יכולה להביא לשמחה גדולה יותר בפשט: ככל שהלומד מכיר את פנימיות התורה, הוא מבין טוב יותר גם את הופעתה הגלויה. הפשט הוא דבריה של אותה תורה שסודותיה נתגלו לו. הציון מראה שהסוד נוגע לאיכות הבנת הנגלה עצמו. זו תרומתו לטענה שדי בנגלה; את משמעות מיקומו הראשון נבחן בפרק יא.

לצילומים: לוח 04, עמ’ 27; לוח 05 והגדלותיו, עמ’ 28.

2. פירוש הגר”א למשלי ה, יח, במהדורת HebrewBooks 14229, סריקות 30–31. הכתיב בציטוט נשמר; נוספו פיסוק ופתיחת המשפט לקריאה.

3. זוהר חלק ב, משפטים צט ע”א–ע”ב. בפירוש הגר”א כאן מובאים חלקים מן המשל, ובכללם ”וכדין פשטיה דקרא כמה דאיהו, לא להוסיף ולא למגרע אפילו אות חד”. ההפניה לזוהר היא של הגר”א עצמו; אין זה ציון עצמאי נוסף שכתב הרבי במענה.

ב. "ואצל כל פנה תארוֹב"

הציון השני: פירוש הגר"א למשלי ז, יב

"פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל פנה תארוֹב". הפסוק מתאר את האשה הזרה, והגר"א מבאר את אריבתה כמשל להתגרות היצר בלומדי התורה. "חוץ" הוא פשטי התורה; "רחובות" הם דרושי התורה; ובהמשך מתבאר המקום הפנימי של רמז וסוד:

"פעם בחוץ — כלומר באותן הלומדין פשטי תורה, שפשטי תורה נקרא חוץ... פעם ברחובות — באותן הלומדים דרושי תורה, שנקרא רחובות... כי כל זמן שהוא בעיר היא אינה יכולה לבא אליו... מפני שפרד"ס הוא נגד ד' אותיות הוי"ה, ורמז וסוד הוא נגד י"ה, והן נקראין רעין דלא מתפרשין לעלמין, ולכן גם העוסקים בהן אין היצה"ר יכול להתגרות בהן, אך כאשר יסורו אז הוא מתגרה גם בהם".⁴

מן התורה אל האדם הלומד

בה, יח נידונה הבנת התורה; כאן נידון מצבו של הלומד. אדם עשוי להיות תלמיד חכם, ובכל זאת לעמוד במאבק עם יצרו. עצם היותו עסוק בתורה אינו מבטל את שאלת הדרך שבה התורה פועלת בו. במשל, האורבת יכולה להגיע אל החוץ והרחובות; בהגיע הלומד אל העיר פנימה היא ממתינה שיצא. מכאן משמעות "ואצל כל פנה תארוֹב". "רעין דלא מתפרשין" פירושו רעים שאינם נפרדים. הגר"א קושר את רמז וסוד לשתי האותיות הראשונות של שם הוי"ה ולמדרגת החיבור שהן מבטאות. מכאן הוא מבאר את השמירה שיש בעיסוק בחלקים אלה. זהו הסבר בפנימיות התורה לפעולתה בנפש הלומד.

דימוי החוץ והפנים אינו אומר שפשט התורה חסר קדושה. הוא מתאר הבדלי מדרגות בתוך התורה, ואת היחס שבין המדרגות ובין אפשרות התגרות היצר. גם את הכינוי "חוץ" יש לקרוא בתוך המשל: הוא מקומו החיצוני של בניין התורה, לא דבר שמחוץ לתורה.

4. פירוש הגר"א למשלי ז, יב, סריקות 41–42. לביאור משל העיר וחלקי התורה ראו גם שם א, כ–כא.

”אך כאשר יסורו”

הסייג הוא חלק מעצם הביאור. אין כאן הבטחה שמי שלמד פעם פנימיות נעשה חסין מפני היצר. האורבת ממתנה שיצא ממקום שמירתו. הגר”א מתאר את כוחו של העיסוק ואת האפשרות להתרחק ממנו.

מה נוסף על הציון הראשון?

גם אם אדם אומר שהבנתו בפשט מספקת אותו, עדיין עומדת שאלת עבודתו. הציון השני מרחיב את הדיון: הלימוד נוגע גם למאבקו של האדם עם היצר. זו תרומה שונה מהשמחה בהבנת הפשט.

לציילומים: לוח 06, עמ’ 29; לוח 07 והגדלותיו, עמ’ 30.

ג. ”כי חיים הם למוצאיהם”

הציון השלישי: פירוש הגר”א למשלי ד, כב

”כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא”. הגר”א מפרש את כפל הלשון על פי ההתאמה בין התורה לאדם: באדם יש גוף ונפש, ובתורה חיצונית ופנימיות.

”הן הסודות שהן הפנימיות, ג”כ הן חיים לנפש שהיא הפנימיות; ולכל בשרו, שהוא הגוף וחיצונית, מרפא החיצונית של התורה.”⁵

ממה נפשו של הלומד חיה?

לאחר הציון על שמירה מן היצר, בא ציון על חיות. השמירה עונה על השאלה כיצד נמנעים מפגיעה; החיות עונה על השאלה מה מזין את פנימיות האדם ומעמיד אותה על שלמותה. פנימיות התורה מוצגת כאן כמזון החיים של פנימיות האדם.

כוחו של המשל הוא בהתאמה: מה שחיצוני באדם מקבל מחיצונית התורה, ומה שפנימי בו מקבל מפנימיותה. השלמת צורך אחד אינה מוכיחה שהושלם גם הצורך האחר. משום כך טענת ”אני כבר לומד תורה” אינה מסיימת את הבירור; יש לשאול איזה צד באדם מקבל את חיותו מכל חלק של הלימוד.

5. פירוש הגר”א למשלי ד, כא–כב, סריקה 26. בהמשך מביא הגר”א את רמ”ח תיבות קריאת שמע כנגד רמ”ח איברים, ואת הפעולה שבדקדוק האותיות גם בלא ידיעת הכוונה.

הגר"א מסביר גם את פעולת החיצוניות כשהלומד אינו יודע את הכוונה. הגוף והנפש שייכים לאדם אחד, ושני חלקי התורה פועלים בו. המשל מציג את הצורך בהשלמת שני הצדדים.

סדר הלימוד בפסוק הקודם

בביאור לפסוק כא קושר הגר"א את התורה שבכתב לעין, את התורה שבעל פה לאוזן השומעת מרבו, ואת הסודות ללב המבין. שם נאמר: "והדרך ללמוד, תחילה תורה שבכתב ואח"כ שבעל פה ואח"כ סודות התורה".

ההקשר מציב את הסודות בתוך דרך הלימוד, ומזכיר גם את דרישת ההכשרה להבנתם. הרבי ציין לפסוק כב, ולכן עיקר הביאור כאן הוא חיי הנפש; הפסוק הקודם מבהיר כיצד ראה הגר"א את מקומו של הסוד בתוך בניין התורה.

לצילומים: לוח 08 והגדלתו, עמ' 31.

ד. "ובעיקר: ב, ט"

הציון הרביעי: פירוש הגר"א למשלי ב, ט

"אז תבין צדק ומשפט ומישרים כל מעגל טוב". במהלך ביאור הפרק נידונות שתי קבוצות של עשרה דברים: מה שנדרש מן האדם כדי לזכות לחכמה, ומה שהקב"ה נותן לו. בתוך הדיון נדפסה הוספה של ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגר"א ומביא פירושו לבית הדפוס. היא מוקפת סוגריים ופותחת ב"נ"ל" — "נראה לי". התלמיד מבאר בה את שני הכיוונים: האדם לומד "מלמטה למעלה", ואילו מה שה' נותן לו מתואר "מלמעלה למטה".

אפשר להבין את היחס ביניהם כך: הלומד מתחיל בפשט ומתקדם אל עומק התורה. לאחר השגת הסוד הוא יכול לשוב אל הפשט ולהבינו מתוך המכלול. הידיעה הראשונה מאפשרת את ההתקדמות; ההשגה המאוחרת משלימה את בירורה. משום כך אין סתירה בין הצורך להתחיל בפשט ובין

הקביעה שבירורו אינו נשלם בלא הסוד. להלן ההוספה, על פי הדפוס הראשון:

”נ”ל שאלו העשרה שמקודם הוא מה שיראה האדם ללמוד, והוא צריך ללמוד מלמטה למעלה; ועכשיו העשרה שיתן לו ה' והן מלמעלה למטה. כי כאשר יבין הסוד על בוריו יהיה לו הכל אצלו על בוריו, הפשט והרמז ודרוש וסוד; אבל כל זמן שלא יבין הסוד אפילו הפשט אינו ברור בידו, כמ”ש בזוהר משפטים, וכן שמעתי מאדמ”ו הכ”מ כמה פעמים (והבן)”.⁶

ביאור ועדות של תלמיד

בהקדמת הדפוס הראשון מסביר ר' מנחם מנדל שביאורים שהוסיף להבנת דברי רבו סומנו ב”שני חצאי עגולים”. ההוספה שלפנינו נמצאת כבר באותו דפוס בסימון הזה.⁷

יש בה שני רבדים: תלמיד המבאר את מבנה דברי רבו, ותלמיד המעיד ששמע את העניין מרבו כמה פעמים. זו עדות על דעת הגר”א המשולבת בביאור התלמיד; לשון המספר ”וכן שמעתי מאדמ”ו” היא לשונו של ר' מנחם מנדל.

מה מוסיף ב, ט על ה, יח?

בה, יח נאמר מה מתווסף לאחר הבנת הסוד: הלומד רואה את נכונות הפשט ושמח בו יותר. כאן נאמר גם מה חסר בטרם הבנתו: ”אפילו הפשט אינו ברור בידו”. זהו ניסוח ישיר כנגד ההסתפקות ב”רק נגלה”.

החסר המתואר הוא בשלמות הבירור. אין הוא מבטל את ערכה ואת אמיתותה של הידיעה הראשונית, שהיא עצמה מאפשרת ללומד להתקדם. לפי מהלך זה, מובנת הדגשת ”ובעיקר”: מול הטענה שדי בנגלה, מקור זה מראה שהשאלה על הסוד נוגעת לשלמות הבירור בנגלה עצמו. לפי עדותו

6. פירוש הגר”א למשלי ב, ט. ההוספה מופיעה כבר בדפוס הראשון, שקלוב תקנ”ח, משלי ב, ט, עמ' 17 בקובץ עותק YIVO. להשוואה: מהדורת HebrewBooks 14229, סריקה 12. צילומים והגדלות: לוח 10 בנספח.

7. הקדמת המביא לבית הדפוס, שם, עמ' 7 בקובץ, הטור השמאלי, חתומה בשם ר' מנחם מנדל. היא מבחינה בין דברי הגר”א שנמסרו מפיו ובין ביאורי המסדר. ”מאדמ”ו” הוא תואר רבו; ”הכ”מ” — הריני כפרת משכבו. הופעת הכינוי אינה קובעת לבדה את זמן חיבורו הראשון של כל הביאור. צילומים והגדלות: לוח 09 בנספח.

של ר' מנחם מנדל ששמע זאת מרבו "כמה פעמים", אין זה רק ביאור של התלמיד לפסוק. מקומו של הציון בסיום קבוצת משלי יתבאר בפרק יא. לצילומים: לוח 09 והגדלותיו, עמ' 32; לוח 10, עמ' 33, והגדלה ותעתיק, עמ' 33.

ה. "ואי יכיל לאדבק ולא אדבק"

הציון החמישי: ביאור הגר"א להיכלות פקודי, דף יז

לאחר ארבעת ציוני משלי מפנה הרבי לביאור הגר"א על ההיכלות שבזוהר פקודי. הקטע מתאר היכל שאליו מגיעה הנשמה, ואת הממונה השואל אותה על חכמת ריבונה. נפתח בדברי הזוהר שעליהם מוסב הביאור. בזוהר מתוארת התביעה מן הנשמה על השגתה בחכמת ריבונה: השכר ניתן כפי החכמה שאחריה רדפה והשיגה, ועל מי שהיה יכול להשיג ולא השיג נאמר:

"ואי יכיל לאדבק ולא אדבק, דחי ליה לבר ולא עיילא, וקיימא תחות ההוא היכלא בכסיפו... ואוקדין לה... והכי אתדנת בכל יומא נהירת ולא נהירת, ואע"ג דעובדין טבין אית לה".⁸

כלומר: אם הייתה ביכולתה להידבק ולהשיג ולא עשתה כן, היא נדחית החוצה ואינה נכנסת, אף שיש בידה מעשים טובים. בהמשך הקטע מתוארים בושע ודין קשה; בתיאור חופשי: הנשמה עומדת תחת ההיכל, והשרפים מכים בכנפיהם ושורפים אותה. לפי התיאור, מדובר בתביעה ובדין, ולא רק בהפסד תוספת שכר.

שני דיוקים שיש לקרוא יחד

"יכיל": התביעה מותנית ביכולת. "ואע"ג דעובדין טבין אית לה": מעשים טובים אינם ממלאים מאליהם את כל מה שנדרש בצד הידיעה. היכולת קובעת על מה האדם נתבע; המעשים הטובים אינם מבטלים את השאלה על ההשגה האפשרית.

8. היכלות זוהר עם ביאור הגר"א, קניגסברג תרי"ז, דף יז ע"א-ע"ב; זוהר חלק ב, פקודי רמז ע"א-ע"ב. סריקה 43 וסריקה 44. הציטוט מן הזוהר שבגוף הדף; הדילוג מסומן. צילומים והגדלות: לוח 11 בנספח. בביאור שבדפוס המצולם נקרא "דלית ל" עובדין שפירין" — לשון הקשה ביחס לדיבור המתחיל "אפי' אית ב" עובדין טבין סגיאין" וללשון הזוהר. אין כאן הכרעת נוסח; ציטוט המשל בגוף מתחיל ב"והם הגוונים", בלי לתקן בשתיקה את הנדפס.

במשלי ראינו את פעולת הסוד בהבנת התורה, בשמירת האדם ובחיי נפשו. כאן מתואר דין על חסרון שהיה אפשר להשלים. הצורך בידיעה מתגלה כאחריות אישית.

ביאור הגר"א: הגוונים והאור

הגר"א מבאר את הדברים באמצעות היחס בין גווני האור ובין מקורם:

"והם הגוונים, אלא דלא אצטבעו הגוונים. והענין, כי פשוטי דאורייתא הם הגוונים דבוצינא, ורזי דאורייתא הוא אור הנביע דמיניה אצטבעו גוונים".

"בוצינא" היא מנורה או מאור; "אור הנביע" הוא האור הנובע. במשל שלושה דברים: גוונים, אור וצביעה. פשטי התורה — גוונים; רזיה — האור שממנו הגוונים מקבלים את צבעם; ומעשיו הטובים של האדם — אף הם "גוונים". כשהגוונים לא נצבעו, המעשים קיימים אך חסר האור שהיה נותן להם את צבעם. כך מתבאר הזוהר "ואע"ג דעובדין טבין אית לה".

הגר"א מקשר זאת ל"אם לא תדעי לך היפה בנשים". דווקא הנשמה שיש בה ניצוץ האור והיופי נשאלת על מה שהיה ביכולתה להשיג. הוא מזכיר את מה שמלמדים את האדם קודם לידתו ומסיים: "שתדע למה היא נידונית יותר משאר ב"א שלא למדו בחכמתא". התביעה נמדדת אפוא לפי אפשרותה של הנשמה.

כיצד סיכם אבן שלמה?

"ומי שהיה יכול להשיג סודות התורה והוא לא השתדל להשיגן, נידון בדינין קשים ר"ל".⁹

"נידון בדינין קשים" היא לשון הסיכום של המלקט. היא משמרת את חומרת התיאור ואת תנאי היכולת. פתיחת המקור מראה יחד את הדין, את היכולת ואת העובדה שמעשים טובים אינם פוטרים מן ההשגה האפשרית.

לצילומים: לוח 11 והגדלותיו, עמ' 34–35; לוח 13: סיכום אבן שלמה, עמ' 37.

⁹ אבן שלמה, ליקוט מדברי הגר"א בידי ר' שמואל מאלצאן, פרק ח סעיף כד, סריקה 81. זהו ניסוח המלקט לסיכום המקור. תחילת הסעיף קושרת במפורש את היכולת למה שמלמדים את האדם במעי אמו. צילומים והגדלות: לוח 13 בנספח.

ו. "באצילות לא יגורך רע"

הציון השישי: ביאור הגר"א לתיקוני זוהר קז, ג

הציון הוא לדף קז, טור ג, במהדורת ביאור הגר"א, בתיקון נח. בביאור נידונים שלוש גווני העין ובת העין — האישון — כמשל למדרגות התורה והעולמות. הגר"א כותב:

"וכן הסוד כנגד בת עין, וכן התורה בגי' עלמין. ונגד גי' עלמין יש ס"א... כנפים ולבושים לכסאה... אבל באצילות לא יגורך רע וא"צ כיסוי".¹⁰

העולמות וחלקי התורה

אצילות, בריאה, יצירה ועשייה הן מדרגות רוחניות המכונות "עולמות". הגר"א מזכיר כאן "גי' עלמין" ומנגיד להם "אבל באצילות"; מתוך הניגוד מובן ששלושת העולמות הם בריאה, יצירה ועשייה. בהם נידונה אחיזת הסטרא אחרא, הצד של ההסתר והרע, ונדרשים "כנפים ולבושים לכסאה". אצילות מבטאת מדרגת אלקות ואחדות: "לא יגורך רע", ולכן אין שם צורך בכיסוי זה.

עד כאן מתוארות מדרגות התורה והעולמות. כיצד נוגע הדבר לאדם הלומד? מכאן אפשר להבין את הקשר למשלי ז', יב: העיסוק בסוד מקשר את הלומד למדרגה שאין בה אותה אחיזה. המעבר מתיאור המדרגה אל השמירה על העוסקים בה הוא גם הנקודה שמדייק המלקט באבן שלמה. במשלי ז', יב העוסק ברמז ובסוד נמצא בתוך העיר, שהאורבת אינה יכולה להיכנס אליה; כאן מתבאר היסוד להבנת הפנים והשמירה במבנה העולמות.

מה אומר הגר"א, ומה מדייק המלקט?

באבן שלמה, בהערה לעניין השמירה מן היצר, מפנה המלקט למקום זה וכותב: "משמע דוקא העוסקים בסוד". הוא דן בהתאמה לפירוש הגר"א למשלי ז', יב, הכולל יחד רמז וסוד, ומציע לקרב את הרמז אל הסוד.¹¹

¹⁰ תיקוני זוהר עם ביאור הגר"א, וילנה תרכ"ז, תיקון נח, קז ע"ג; HebrewBooks 57965, סריקה 224, עמ' 214 בדפוס, הטור הימני, ד"ה "ועליהו אתמר כו". אין לערבב בין מספור דפי הביאור ובין ציוני הדפים של הזוהר הנדפסים בתוך הטקסט. צילומים והגדלות: לוח 12 בנספח.

¹¹ אבן שלמה פרק ח סעיף כז והערה כג אליו, סריקה 82. ההפניה כאן היא ק"ז ג'. בהערה אחרת, לסעיף כד בעניין הלימוד במעי אמו, נכתב ק"ס ג'; אלו שני מקומות שונים. צילומים והגדלות: לוח 14 בנספח.

”משמע” היא לשון של דיוק: הגר”א מבאר את המדרגות, והמלקט מסביר את המשתמע מהן ביחס לעוסקים בסוד. התאמת הסוד למדרגה שאין בה אחיזת רע נותנת יסוד לביאור השמירה; לשון הדיוק שומרת על ההבחנה בין המבנה הרוחני ובין החלתו על הלומד.

בהמשך, בטור ד, מתבאר גם הצורך בכיסוי כל עוד אנו מלובשים בלבושים ובקליפות. תיאור המדרגה העליונה נקרא אפוא לצד מצבו של האדם, ובהתאמה לסייג שבמשלי: ”אך כאשר יסורו אז הוא מתגרה גם בהם”.

מה נוסף אחרי ההיכלות?

ההיכלות מעמידים את אחריות האדם להשגה; תקו”ז מוסיף ביאור במדרגת התורה שעליה מדובר וביחסה לאחיזת הרע. משמעות הקדמת התביעה לביאור המדרגה, והחזרה אל עניין השמירה, ייבחנו בפרק יא.

לצילומים: לוח 12 והגדלותיו, עמ’ 36; לוח 14 והגדלתו, עמ’ 38.

ז. ”ועוד בכ”מ”

המילים ”ועוד בכ”מ” — ועוד בכמה מקומות — נמצאות בתוך סוגרי ציוני הגר”א. הן מרחיבות את קבוצת הראיות בכתביו. ששת הציונים הם דוגמאות המאפשרות לפתוח את הדברים בפנים, ולא רשימה הממזה את דעתו.

מקבילות נוספות — ומה מיוחד בנבחרים?

באבן שלמה פרק ח מרוכזים כל ששת הציונים שבמענה: ה, יח וב, ט בסעיף כא; ההיכלות בסעיף כד; ד, כב וז, יב בסעיף כז; ותקו”ז קז, ג בהערה שם. לצדם מצוינים מקומות נוספים, ובהם משלי כה, יא; ג, כב; כב, יג והקדמת הפירוש.

ההקבלה מלמדת על זיקה ספרותית ברורה בין רשימות המקורות. היא עשויה להסביר כיצד נעשה פרק זה מפתח נוח לעיון, אך אינה מוכיחה כיצד איתר הרבי בפועל את מקורותיו. גם סדר המענה שונה מסדר הסעיפים ומסדר ההפניות שבתוכם.

למשלי ג, כב יש זיקה לעניין חיי הנפש. הבחירה בד, כב מביאה לפני הקורא במפורש את ”הסודות שהן הפנימיות” ואת התאמתם לפנימיות האדם.

במשלי כה, יא, "תפוחי זהב במשכיות כסף", מתבאר היחס בין הפשט והסוד; ה, יח וב, ט נוגעים ישירות להתבררות הפשט אצל הלומד. משל העיר בא, כ-כא מסייע להבין את ז, יב, אך בז, יב מתוארת במפורש פעולת העיסוק ברמז ובסוד ביחס ליצר.

ה. "היפך דעת הר"ח ויטאל"

הקדמת רח"ו לשער ההקדמות

לאחר הפירוט בכתבי הגר"א מציין הרבי חטיבה אחת: הקדמת ר' חיים ויטאל לשער ההקדמות. רח"ו, מוסר תורת האריז"ל, דן בה בהרחבה בצורך ללמוד את פנימיות התורה, בידיעת הבורא ובקשר שבין הלימוד לגאולה. מסקנתו מנוסחת במפורש:

"שאינן האדם יוצא ידי חובתו לגמרי בעסק המקרא והמשנה והאגדה והתלמוד בלבד, אלא הוא מחוייב לעסוק בכל יכלתו בסתרי תורה ובמעשה מרכבה".¹²

"בכל יכלתו" — חיוב והיקף

כאן אין צורך להסיק את עצם התביעה מתיאור מעלה או מעונש: רח"ו כותב "מחוייב". לצד המילה הזאת באות המילים "בכל יכלתו". הן קובעות שהחיוב נמדד לפי אפשרותו של האדם, ומחייבות אותו להפעיל אותה. הניסוח "אינו יוצא ידי חובתו לגמרי" אינו מבטל את מה שקיים בלימוד המקרא, המשנה והתלמוד. הוא אומר שהחובה אינה נשלמת בהם לבדם. בדומה למשל גוף ונשמה, שלמותו של צד אחד אינה מייתרת את האחר.

להכיר את הבורא

רח"ו מבאר שתכלית העיסוק ברזי התורה היא להכיר את גדולתו של הקב"ה. בתוך דבריו הוא מבחין בין פשטי התורה, סיפוריה, דיניה ומצוותיה כשהם נלמדים כפשטם, ובין ההכרה הפנימית בבורא המתבארת ברזיהם. כאן חוזר הדיון אל החלק הראשון של השאלה: האם "מספיק להאמין שיש אלקה"? אמונה בקיום הבורא היא יסוד; רח"ו מעמיד גם תביעה ללמוד

¹². הקדמת רח"ו לשער ההקדמות, בקטע המתחיל "הרי מבואר בפירוש אף בדברי התנאים". ההקדמה נדפסת גם בראש עץ חיים. נוסח מקוון: Sefaria.org. ההפניה היא להקדמה בשלמותה; הקטעים בחוברת נבחרו לפתיחת מהלכה.

ולהכיר את גדולתו, על דרך "דע את אלקי אביך ועבדהו". רזי התורה פותחים עומק מיוחד של הכרה זו. לכן עצם האמונה, ואף מה שנלמד על ה' בחלקי התורה הגלויים, אינם מיייתרים את הלימוד הפנימי המתבאר כאן.

גוף התורה ונשמתה

הקדמת רח"ו דורשת לקרוא שני צדדים יחד. מצד אחד היא שוללת דילוג על המקרא, המשנה והתלמוד, שהם בניין גוף התורה. מצד אחר היא שוללת הסתפקות בגוף בלא מתן חלק לנשמת התורה. הסוד אינו מחליף את ההלכה, וההלכה אינה פוטרת מעצם העיסוק בסוד. רח"ו מבחין גם בין דרכי לימוד לפי כוחו של הלומד: ההבחנה קובעת כיצד ישלב את חלקי התורה בלימודו, ועצם הצורך לעסוק גם בפנימיות עומד בעינו.

הקשר לגאולה

בראשית הדיון מובאים דברי התיקונים על עשיית התורה "יבשה" ועל מי שאינם רוצים לעסוק בחכמת הקבלה. הדברים נקשרים להסתלקות רוח המשיח ולצרות הגלות. רח"ו משתמש בהם לבירור סיבת התארכות הגלות ולקריאה לעסוק בחכמה.¹³

כך נוסף לממד האישי גם ממד כללי: פנימיות התורה נוגעת לתכלית גילוי אלקות בעולם ולגאולה. הקדמה אחת מרכזת אפוא לשון חיוב, טעם של ידיעת ה', משל של גוף ונשמה, סדר לימוד ותכלית כללית.

ט. "היפך דעת רבנו הזקן"

אצל רבנו הזקן אין במענה ציון מסוים. כדי לפתוח את ההפניה הכללית נביא ארבעה מקורות המשלימים זה את זה. אלו מקורות שנבחרו כאן לביאור דעתו, ולא מראי מקום מפורשים שכתב הרבי במענה.

¹³. בהקדמה מובאים דברי תיקוני זוהר, תיקון ל', ובהם "ולא בעאן לאשתדלא בחכמת הקבלה". זהו מקור שמביא רח"ו; אין לזהותו עם תקו"ז קז, ג שבציוני הגר"א במענה.

ידיעת פרד"ס ותיקון הנשמה

בהלכות תלמוד תורה פ"א ה"ד נאמר:

"כל נפש צריכה לתיקונה לעסוק בפרד"ס כפי מה שהיא יכולה להשיג ולידע".

ובהמשך:

"וכל מי שיכול להשיג ולידע הרבה ונתעצל ולא השיג וידע אלא מעט, צריך לבא בגלגול עד שישגי וידע כל מה שאפשר לנשמתו להשיג מידיעת התורה, הן בפשטי ההלכות הן ברמזים ודרשות וסודות".¹⁴

הציטוט קושר את תיקון הנשמה לשלמות ידיעתה בתורה: עליה ללמוד את חלקי הפרד"ס עד כמה שביכולתה להשיגם. גם הסודות נכללים בידיעה זו. היכולת קובעת את היקף הדרישה, והעצלות מסבירה את החסר שעליו האדם נתבע: הייתה בידו אפשרות ללמוד ולהבין יותר, והוא לא מימש אותה. משום כך אי אפשר להסתפק בידיעת הנגלה כאשר גם לימוד הפנימיות הוא בגדר יכולתו.

מקום הקבלה בתוך סדר הלימוד

בפ"ב ה"א, בתוך הדיון בחלוקת זמן הלימוד למקרא, משנה ותלמוד, נאמר:

"וחכמת הקבלה תחשב בכלל שלישי בתלמוד".¹⁵

הקבלה מקבלת מקום בתוך מערכת תלמוד התורה. אין להסיק מכאן ששליש מזמנו של כל אדם מוקדש לקבלה: היא נכללת בחלק התלמוד, שבו יש תחומי לימוד נוספים, וחלוקת הלימוד מתבארת שם לפי שלביו של הלומד. חשיבות המקור היא בהכללת הקבלה בתוך הסדר עצמו.

¹⁴ הלכות תלמוד תורה לרבנו הזקן פ"א ה"ד. (TorahRecordings.com — נוסח מקוון). לפני הדברים נידונה חובת לימוד התורה ומצוותיה; אחריהם מבואר שהידיעה האפשרית לנשמה היא תיקון שלמותה.

¹⁵ הלכות תלמוד תורה פ"ב ה"א; ובהלכה ב נידונים דברי האגדה, ידיעת ה' וסודות התורה הגנוזים בהם. (TorahRecordings.com — נוסח מקוון).

ידיעת ה' ועבודת הלב

בקונטרס אחרון לתניא, ד"ה "להבין מ"ש בפע"ח", מתבאר ההבדל בין תפיסת מהותן של הלכות המצוות ובין ידיעת מציאות ההשתלשלות. בתוך הדיון נאמר:

"אלא שידיעת המציאות מההשתלשלות היא ג"כ מצוה רבה ונשאה, ואדרבה עולה על כולנה, כמ"ש וידעת היום כו', דע את אלקי אביך כו', ומביאה ללב שלם כו' שהוא העיקר".¹⁶

"השתלשלות" היא סדר המדרגות הרוחניות. "ידיעת המציאות" היא ידיעה על קיומן ועל היחס ביניהן, גם כשאין האדם תופס את מהותן כפי שהיא. רבנו הזקן מדגיש שגם ידיעה זו היא מצווה ומביאה לעבודת ה' בלב שלם. בכך נוסף צד לצורך בלימוד: לצד השלמת ידיעת חלקי התורה, הלימוד מעמיק את ידיעת ה' ופועל בעבודת הלב. זו גם תשובה להסתפקות באמונה בלבד: האמונה היא יסוד, והלימוד מבקש להביא את האדם גם להבנה ולעבודה הנובעת ממנה.

אותו קטע עצמו מסביר את מעלת הלכות המצוות ואת הצורך לקיים את כל המצוות. לכן אין סתירה בין עליונותה של ידיעה זו מצד עניינה לבין החובה להרבות בהלכה ובמעשה. רבנו הזקן מציג את שלמות עבודת האדם על צדדיה השונים.

"מותר ומצוה לגלות" בדורות האחרונים

באגרת הקודש כו כותב רבנו הזקן בשם האריז"ל:

"דדוקא בדורות אלו האחרונים מותר ומצוה לגלות זאת החכמה, ולא בדורות הראשונים".¹⁷

"מותר" מתייחס להסרת הגבלת הגילוי שהייתה בדורות קודמים; "ומצוה" מוסיף תוכן חיובי לגילוי. זהו מקור חשוב לשאלת נגישותה של החכמה

¹⁶. תניא, קונטרס אחרון, ד"ה "להבין מ"ש בפע"ח", המכונה גם סימן ד. (TorahRecordings.com — נוסח מקוון). בהמשך מודגש שזו מצווה אחת מתרי"ג, ושיש להרבות גם בלימוד המצוות ובקיומן.

¹⁷. תניא, אגרת הקודש כו. נוסח מקוון: Sefaria.org. האגרת מבארת את מאמר רעיא מהימנא על אילנא דחיי ועל העיסוק באיסור והיתר; יש לקרוא גם את דבריה על קדושת הנגלה ותפקיד בירור ההלכה בזמן הזה.

בדורות האחרונים. מצוות הגילוי וחובת הלימוד האישית אינן הגדרה אחת, אך הן משלימות זו את זו: הגילוי מאפשר להעביר את החכמה ללומדים. לצד מצוות גילוי הפנימיות, האגרת מדגישה את הצורך הגדול בלימוד ההלכה בזמן הגלות. הדיון ב"עץ הדעת טוב ורע" עוסק בבירור הדברים שעליהם חלות הלכות איסור והיתר; לימוד ההלכות עצמו הוא לימוד תורה קדוש. כך מתברר מקומם של שני התחומים בעבודת האדם. ארבעת המקורות פותחים היבטים שונים בדעת רבנו הזקן. פ"א בהלכות תלמוד תורה קושר את ידיעת הפרד"ס לתיקון הנשמה לפי יכולתה; פ"ב כולל את הקבלה בסדר הלימוד. קונטרס אחרון מבאר את מצוות הידיעה המביאה לעבודת הלב; אגרת הקודש כו עוסקת בגילוי החכמה בדורות האחרונים.

י. מפנימיות התורה ללימוד חסידות

השאלה המעשית עסקה בבחור שרצו להשפיע עליו ללמוד חסידות. המקורות שנפתחו מדברים על סוד, קבלה ופנימיות התורה. כדי לחבר בין הלשונות צריך לבאר מה מקומה של תורת החסידות בגילוי הפנימיות. באגרת מכ"ה כסלו תשכ"ב, ח'ערה, כותב הרבי על "חכמת הקבלה פנימיות התורה שבדורנו נתגלתה בתורת החסידות". בהמשך, בתוך דיון בהבנת ענייני הקבלה וכוונות התפילה, הוא מדגיש את לימוד החסידות "המבאר הענינים שבקבלה ומפשיט אותם מגשמיותם".¹⁸ הפשטה מגשמיות פירושה הבנת המונחים הרוחניים בלי לייחס להם גוף, מקום ותנועה גשמיים. לימוד שמות ומבנים לבדם עלול להשאיר ציור לא נכון. תורת החסידות מבארת את העניינים בשכל וקושרת אותם לידיעת ה' ולעבודת האדם.

מכאן הקשר לשאלה המעשית שבפתח החוברת: תורת החסידות מבארת את פנימיות התורה ומסייעת להבנתה הנכונה, ולכן הראיות לצורך בלימוד פנימיות נוגעות גם לקריאה ללימוד חסידות. האגרת הנוספת מבהירה את

¹⁸ אגרות קודש חלק כב, אגרת ח'ערה, כ"ה כסלו תשכ"ב. נוסח מקוון: Chabad.org. זו מקבילה המסייעת להבין את הקשר לחסידות; היא אינה ציון שנכתב במענה הנידון.

הקשר הזה; היא אינה אחד מציוני המענה. את תוכנית הלימוד בפועל יש להתאים למצבו של הלומד, ליכולתו ולהכנתו.

יא. מדוע דווקא בסדר הזה?

לאחר פתיחת המקורות אפשר לבחון את סדר הצגתם. רשימת משלי אינה מסודרת לפי הפרקים: ה, ז, ד, ולבסוף ב. מה עשוי לקשור ביניהם בסדר הזה?

מסגרת: מן הפשט אל האדם ובחזרה לפשט

הפתיחה בה, יח והסיום בב, ט עוסקים באותו ציר — היחס בין הסוד לפשט. תחילה נראית התוספת: לאחר הבנת הסוד מתברר הפשט והלומד שמח בו יותר. בסיום מפורש החסר: בלא הבנת הסוד "אפילו הפשט אינו ברור בידו". שני המקורות נוגעים אפוא לעולמו של לומד הנגלה, משני צדדים משלימים.

ביניהם באים שני מקורות על האדם הלומד: ז, יב — שמירתו מן היצר; ד, כב — חיי נפשו. סדרם מבטא מעבר מן ההגנה מפני המזיק אל החיות החיובית של פנימיות האדם. כך מקיפה הרשימה את הלימוד ואת הלומד, וחוזרת בסופה אל טענת "רק נגלה".

לפי קריאה זו, "ובעיקר" מסמן את התאמת ב, ט לטענה שנמסרה. אין צורך לדרג את חוסר הבירור בפשט כחמור מכל חסרון אחר כדי להבין מדוע הוא עיקר במענה זה. גם עדותו של ר' מנחם מנדל ששמע את העניין מרבו "כמה פעמים" מתאימה ללשון "דעת הגר"א": עדות תלמיד על עמדה שחזרה בדברי רבו.

היכלות ותקו"ז: התביעה וביאור המדרגה

אפשר לראות כך את הסדר: ההיכלות מעמידים תחילה את התביעה הנוגעת ישירות ל"אין חיוב": מי שהיה יכול להשיג ולא השיג נתבע גם כשיש בידו מעשים טובים. תקו"ז מוסיף את ההיבט של מדרגת הסוד ויחסה לאחיזת הרע. הוא מחזיר אל השמירה שבז, יב, כשהיא מוארת גם מצד מבנה העולמות.

זהו רצף של היבטים משלימים: מה פועל הסוד, מה נדרש מן האדם ובאיזו מדרגת תורה עוסקים. ההיכלות מקדימים את צד האחריות, ואחריהם בא ביאור נוסף של שורש פעולת הפנימיות. לכן הרשימה יכולה לחזור לעניין השמירה אחרי התביעה; היא אינה מוכרחה להיות סולם שבו כל מקור חמור מקודמו.

מדוע הגר"א ראשון ומפורט?

הפתיחה בגר"א מבהירה שהצורך בפנימיות אינו עמדה המיוחדת לספרות החסידות. הפירוט מאפשר לבדוק את העמדה במשלי, בהיכלות ובתיקונים, ולראות את צדדיה השונים. "ועוד בכ"מ" חותם אפוא מדגם רחב מתוך כתביו.

אחריו מצטרף רח"ו: הקדמה אחת מרכזת לשון "מחוייב", ידיעת הבורא, גוף ונשמת התורה וסדר לימוד. אצל רבנו הזקן נפתח אותו צורך מצד הלכות תלמוד תורה, תיקון הנשמה ועבודת הלב. זהו סדר הצגת ראיות, ולא סדר כרונולוגי של החכמים.

מדוע רבנו הזקן בלי מראה מקום?

אצל רח"ו מצוינת חטיבה אחת המרכזת את הדיון. אצל רבנו הזקן הנושא מתבאר במקומות ובגדרים שונים; אזכור דעתו בכללות מתאים לרוחב זה. אפשר גם שהרבי הניח היכרות עם דבריו. סיבת הקיצור עצמה לא נתפרשה במענה.

לפיכך ארבעת המקורות שנפתחו כאן מבארים את ההפניה הכללית, בלי לקבוע שאחד מהם הוא מראה המקום המסוים שהרבי נמנע מלכתוב.

יב. דיוק לשון המענה

"זהו היפך דעת"

"זהו" מחזיר אל הטענה שנמסרה: ההסתפקות באמונה ובנגלה ושלילת החיוב בפנימיות. "היפך", המודגש בקו, מבטא ניגוד לעמדת החכמים שהרבי מונה. הרבי אינו מסתפק בהצגת אפשרות נוספת ללימוד; הוא שולל את ייחוס ההימנעות לעמדתם.

שלוש פעמים "היפך דעת"

הגר"א, רח"ו ורבנו הזקן נמנים בנפרד. החזרה מחזקת את העובדה שהטענה נבחנת מול כל אחד מהם. היא אינה מחייבת שכל פרטי גדרי הלימוד יהיו זהים אצל שלושתם. המשותף הוא שלילת ההסתפקות העקרונית שהוצעה.

"ובעיקר" וההדגשה תחת "ב, ט"

הרבי מדרג במפורש מקור אחד בתוך ציוני משלי. בצילום נראים שני קווים תחת "ב, ט". המילה "ובעיקר" קובעת את ההדגשה העניינית, והקווים מבליטים את המקום שיש לפתוח.

שני ה"ועוד"

"ועוד בכ"מ" חותם את קבוצת ציוני הגר"א בתוך הסוגריים: יש מקומות נוספים בכתביו. "ועוד" האחרון מופיע לאחר שלוש הדעות, ופותח את הרשימה מעבר לנמנים בה. אין המילה מזהה לבדה בעלי דעה נוספים, ואין צורך להעמיס עליה רשימה שלא נכתבה.

שני ה"ועוד" מודגשים בשני קווים. בשניהם נשללת קריאה מצמצמת: ששת המקומות אינם ממצים את כתבי הגר"א, ושלושת החכמים אינם בהכרח ממצים את בעלי הדעה. עם זאת, דיוק זה אינו מתיר לייחס לכל חכם נוסף עמדה בלי לפתוח את דבריו.

יכולת וסדר — כיצד מתממש הצורך?

שני עקרונות חוזרים במקורות. היכולת קובעת את מידת התביעה: בזוהר "ואי יכיל לאדבק ולא אדבק"; אצל רח"ו "בכל יכלתו"; ואצל רבנו הזקן "כפי מה שהיא יכולה להשיג ולידע". האדם נדרש להשלים את האפשרי לו, לא להשגות שמעבר לכוחו.

הסדר קובע את דרך הבניין. הגר"א במשלי ד, כא מציב תורה שבכתב, תורה שבעל פה ואחריהן סודות. באבן שלמה מובאת ההוראה ללמוד הלכות ולקיימן תחילה, ואחר כך לעסוק בסודות שנמשלו ליינן ושמן.¹⁹

¹⁹ אבן שלמה ח, כב, על פי פירוש הגר"א למשלי כא, יז ומקור נוסף המצוין שם. הפסוק הוא "איש מחסור אוהב שמחה, אוהב יין ושמן לא יעשיר".

הכנה בנגלה היא חלק מן הדרך לפנימיות; מעלת הפנימיות אינה מבטלת לימוד הלכה וקיומה. כך נקראים החיוב וההכשרה יחד: עצם הצורך אינו תוכנית אחידה לכל אדם, ובירור הדרך המתאימה אינו פטור מן הצורך.

יג. מפת הראיות

המקורות מבררים את השאלה מכמה צדדים. הטבלה שומרת על סדר המענה; המקורות לרבנו הזקן נבחרו כאן לפתיחת אזכור דעתו.

המקור	הנקודה המרכזית	תרומתו למענה
משלי ה, יח	הסוד מגלה את נכונות הפשט ומרבה את השמחה בו	פנימיות נוגעת גם ללומד הנגלה
משלי ז, יב	שמירה בעיסוק ברמז ובסוד; "אך כאשר יסורו" — היצר מתגרה גם בהם	הלימוד פועל בעבודת האדם
משלי ד, כב	הסודות הם חיים לנפש	צורך בחיות פנימית, לצד פעולת הנגלה
משלי ב, ט — "ובעיקר"	בלא הבנת הסוד גם הפשט אינו ברור	המענה הישיר להסתפקות ב"רק נגלה"
היכלות פקודי יז	דין על השגה אפשרית שלא הושגה	אחריות לפי יכולת, גם עם מעשים טובים
תקו"ז קז, ג	הסוד ומדרגת אצילות, שאין בה אחיזת רע	יסוד לביאור השמירה; ההחלה על העוסקים בסוד מתבארת בדיוק המלקט
הקדמת רח"ו	"מחוייב לעסוק בכל יכלתו"	חיוב מפורש, ידיעת ה' וסדר לימוד
רבנו הזקן — מקורות שבחר העורך	פרד"ס ותיקון הנשמה לפי יכולת; ידיעת ה'; גילוי החכמה	תיקון הנשמה, סדר הלימוד ועבודת הלב

לטענת "די בנגלה" מצטרפות ראיות על שלמות הבנת התורה, חיי הנפש וידיעת חלקי התורה; לטענת "די באמונה" — התביעה להכיר את ה' ולעבדו

בלב שלם. המעלה, הצורך והחיוב מצטרפים למענה אחד, ותנאי היכולת מגדיר את מידת התביעה ודרך מימושה.

לעיון במקורות

זוהר משפטים, צט ע"א-ע"ב; פקודי, רמז ע"א-ע"ב. כיצד מתברר הפשט, ומהי התביעה לפי יכולת? השוו בין בירור הפשט במשל העלמה ובין דין הנשמה בהיכלות: מה מתואר כמעלה, ומה כתביעה? **רח"ו, הקדמה לשער ההקדמות.** להשוות "ואמנם אל יאמר אדם", "וכן בהפך" ו"הרי מבואר בפירוש". כיצד מצטרפים החיוב, תנאי היכולת וסדר הלימוד באותה הקדמה?

הגר"א, משלי ה, יח וב, ט; הקדמת ר' מנחם מנדל. השוו "כשתבין הסוד תראה הפשוט איך הוא נכון ואמת" לעומת "כל זמן שלא יבין הסוד אפילו הפשט אינו ברור בידו". הראשון מתאר מה מתווסף לאחר השגת הסוד; השני — מה חסר בלעדיה. כיצד ההבדל מחזק את המענה ל"רק נגלה"? צילומים: עמ' 28 ו-33.

רבנו הזקן, הלכות תלמוד תורה א, ד; ב, א-ב. כיצד הפרד"ס מתקן את הנשמה ומשתלב בסדר הלימוד? הבחינו בין היקף הידיעה האפשרית ובין סדר קניינה.

תניא, קונטרס אחרון ד; אגרת הקודש כו. להבחין בין ידיעה, עבודת הלב וגילוי החכמה. איזה מקור עוסק בחובת הידיעה, ואיזה בתפקיד הגילוי בדורות האחרונים?

מקבילות: אגרות קודש ח'ערה וח'תשעט. קבלה וחסידות והפצת הפנימיות.²⁰

²⁰ אגרת ח'תשעט. אגרת ח'ערה נזכרה בפרק י'. אלה מקבילות רעיוניות למענה; אין בהן חזרה על רשימת ששת הציונים כפי שהיא. אגרת ח'תשעט מאוחרת למענה; היא מובאת כאן להמשך העיון ואינה מצוינו.

נספח תיעודי: המקורות בצילום

תשורת הורביץ-וילשנסקי, י"ז אדר שני תשע"ד, עמ' 5.

שלושת הלוחות הראשונים מציגים את עדי פרסום המענה: כתב היד שבתשורה, לקוטי שיחות ואגרות קודש. בכתב היד נבחנות ההדגשות; בלקוטי שיחות שורת התאריך המלא; ובאגרות קודש נוסח ההדפסה, לרבות כ"ט. סימני התמיהה נמסרים במסגרת התשורה ואינם ניתנים לזיהוי בקטע המצולם.

לביאור: פענוח המענה, עמ' 2.

י"ז אדר שני תשע"ד

הערה - דביר
אין צריך לדבר
הדברי דביר אלוהים וצופר
ההס; דביר איסור והיתר -
הד; הדין; דביר; אלה (אלן)
אלה פרד לאיסורי (אשכול)
הענין (אשכול) אכן שדך נעץ (אשכול)
ההנהגה הלה פלאה הדין צופר דלה וכו'.

הערה - דביר
אין צריך לדבר
הדברי דביר אלוהים וצופר
ההס; דביר איסור והיתר -
הד; הדין; דביר; אלה (אלן)
אלה פרד לאיסורי (אשכול)
הענין (אשכול) אכן שדך נעץ (אשכול)
ההנהגה הלה פלאה הדין צופר דלה וכו'.

מענה לאי שכתב להרבי שבחור אי טען ש"אין חיוב ללמוד פנימיות התורה אלא רק נגלה". והמשיך בנימוק: היות וישנם הרבה גדולים שסברו וסוברים שאין חיוב ללמוד חסידות". על הדבר הראשון שכתב עשה הרבי !! וענה: זהו היפך דעת הגר"א (פ"י למשלי ה' יח. ז, יב ד, כב. ובעיקר: ב. ט. פ"י להיכלות פקודי יז. לתקו"ז קז, ג. ועוד בכ"מ). היפך דעת הר"ח ויטאל (בהקדמותו לשער ההקדמות) היפך דעת רבינו הזקן. ועוד.
ע"פ תורה — בדיני ממון צריך לשאול רק הבקי בדיני ממונות ועוסק בהם, בדיני איסור והיתר — רב העוסק בדינים אלה (שלכן הלכה כרב איסורי וכשמואל בממוני) — שמה מובן שבהנוגע לפנימיות התורה — הלכה כאלה היודעים בזה וכו'.

הערה - דביר
אין צריך לדבר
הדברי דביר אלוהים וצופר
ההס; דביר איסור והיתר -
הד; הדין; דביר; אלה (אלן)
אלה פרד לאיסורי (אשכול)
הענין (אשכול) אכן שדך נעץ (אשכול)
ההנהגה הלה פלאה הדין צופר דלה וכו'.

מענה לאי שכתב לרבי: אמי זקנתי מתנהגת זה הרבה שנים שמתפללת הגי תפילות בכל יום אבל כעת מפני זקנותה פאלט איר דאס זייער שווער. ולזה בבוקר טועמת מעט קודם התפילה ומתפללת רק ק"ש ושמו"ע אבל גם זה פאלט איר שווער וכן תפילות מנחה ומעריב — ובקשה לשאול במה יוכל להקל עליי בזה. ועל זה ענה הרבי:
במיוחד בגילה אין כדאי לקצר בתפלה אשר רחמי ניהו (ובפרט לגירסתינו בברכות כ, ב דמושל ראשון הוא — משא"כ לגירסת התוס' ושב"י"ף)

כ"א 1) להתפלל בהפסקות (כמובן באופן המותר)
2) לאכול כפי הדרוש בזמן הדרוש. וראה היום יום י' שבט.

הערה - דביר
אין צריך לדבר
הדברי דביר אלוהים וצופר
ההס; דביר איסור והיתר -
הד; הדין; דביר; אלה (אלן)
אלה פרד לאיסורי (אשכול)
הענין (אשכול) אכן שדך נעץ (אשכול)
ההנהגה הלה פלאה הדין צופר דלה וכו'.

מענה לאי שכתב לרבי: "הריני רוצה להודיע שקבלתי בשעה טובה את הגרין קארד". ועל זה ענה הרבי:

הלומד בהתמדה ושקידה?

התאריך המלא בפרסום המענה

לקוטי שיחות, חלק י, עמ' 252.

בתחתית יחידת המענה נדפס: "ממכתב י"ב כסלו, תשכ"ד". עד זה משלים את התאריך שאינו נראה בקטע כתב היד.

לביאור: תאריך המענה, עמ' 2.

252	לקוטי	הוספות / י"ב כסלו	שיחות
מחסרון ידיעה מה זה תורת החסידות. ולכן מהנכון שלא להכנס בוויכוחים כי אם להפיץ אור, תורה וכאור שבתורה וזהו פנימיות התורה ככל האפשר, על ידי הוספה בלימוד עצמו ועל ידי השפעה בסביבתו שיתפשט לימוד זה גם שם, וכג"ל מבלי להכנס בוויכוחים בזה. ובדרך ממילא תתמעט ההתנגדות הלך ופחות, ותתרבה ידיעה והתכמה בתורת דא"ת. בדאי יודע אשר בעשירי לחודש זה. ש"ק פ' בשלח הבע"ל. הוא יום ההילולא של כ"ק מרח אדמו"ר זצוקלה"ה נבג"מ ז"ע, וכל הרוצים להיות קשורים לעזראתיו ולתורתו מתעוררים וממליטים ביום זה להוסיף בלימוד התורה ובחיבור בקיום מצותי. (ממכתב ד' שבט תשי"ז)			
זהו היפך דעת הגר"א (פ"י משלי ה' י"ח. ז. י"ב ד, כ"ב. ובעיקר ב. ט. פ"י להיכלות פקודי י"ז ותקו"ז ק"ז, ג. ועוד בכ"ט). היפך דעת הר"ח ויסאל (בהקדמותי לשער ההקדמות) היפך דעת רבינו הזקן, ועוד. ע"פ תורה — בדיני ממונות צריך לשאול רב הבקי בדיני ממונות ועוסק בהם בדיני איסור והיתר — רב העוסק בדינים אלה. (שלכן הלכה כרב באיסורי וכשמואל בממוני) — שמזה מובן שבהנוגע לפנימיות התורה — הלכה כאלה היודעים בזה, וכו'. (ממכתב י"ב כסלו, תשכ"ד)			
*) תשובה לא' בנוגע להסוגים שאין חיוב ללמוד פנימיות התורה, הסו"ל. ... הקושיות שיש לו על הנהגת חב"ד, והנה ידוע מאמר הוהר הק' (חלק ג דף קכ"ד ע"ב) דמסבירא דאילנא דחיי לית תמן — לא קושיא מסבירא דרע ולא מחלוקת מרחו הסומאה. ונתבאר בארוכה באגה"ק לרבנו הוקן סי' כ"ז, ואם רצונו באמת להצליח בלימוד התורה בכלל ובלימוד החסידות בפרט — הרי אין לזה דרך אחרת אלא ע"י הקדמת נעשה לנשמע, שבאופן כזה ה"י המתן תורה הכללי, ובאופן כזה הוא מתן תורה שכלל יום — וכנוסח הברכה נותן התורה לשון הוה — וע"ז נאמר ונמת ישרים תנחם גר, וא"ל כ"י והשי"ת יסיר ממנו את ההעלמות וההסתרים ויוכל ללמוד תורה בידאת שמים סתורה. (ספ"כ' י"א אלול תשי"ז)			

סיום יחידת המענה ושורת התאריך

ע"פ תורה — בדיני ממונות צריך לשאול רב הבקי בדיני ממונות ועוסק בהם בדיני איסור והיתר — רב העוסק בדינים אלה. (שלכן הלכה כרב באיסורי וכשמואל בממוני) — שמזה מובן שבהנוגע לפנימיות התורה — הלכה כאלה היודעים בזה, וכו'.

(ממכתב י"ב כסלו, תשכ"ד)

המענה באגרות קודש חכ"ג, עמ' נז

אזור המענה באגרות קודש, חלק כג, עמ' נז, אגרת ח'תשכט; סריקה 71 בקובץ. זהו מקום הדפסת המענה הנדון, על שני חלקיו. בהערת המערכת מצוין שנדפס בלקוטי שיחות ח"י, עמ' 252. בדפוס זה נדפס "ובעיקר כ, ט"; הקריאה "ב, ט" בפענוח מבוססת על כתב היד והפרסום בלקוטי שיחות. לביאור: מקור פרסום המענה, עמ' 2.

נז כ"ק אדמו"ר זי"ע

בברכה לבשו"ט בכל האמור ולחנוכה שמח ולשמחה וט"ל כי רצה ה' את עבודתו בחינוך עטה"ק,

מ. שניאורסאהן

ח'תשכט

[כסלו תשכ"ד]

זהו היפך דעת הגר"א (פ"י משלי ה' י"ח. ז, י"ב. ד. כ"ב. ובעיקר כ, ט. פ"י להיכלות פקודי י"ז ותקו"ז ק"ז, ג. ועוד, בכ"מ). היפך דעת הר"ח ויטאל (בהקדמתו לשער ההקדמות) היפך דעת רבינו הזקן, ועוד.

ע"פ תורה — בדיני ממונות צריך לשאול רב הבקי בדיני ממונות ועוסק בהם, בדיני איסור והיתר — רב העוסק בדינים אלה (שלכן הלכה כרב באיסורי וכשמואל בממוני) — שמזה מובן שבהנוגע לפנימיות התורה — הלכה כאלה היודעים בזה, וכו'.

ח'תשכט

נדפסה בלקריש ח"י ע' 252.

זהו: תשובה לא' בנוגע להטוענים שאין חיוב ללמוד פנימיות התורה. דעת הגר"א: ראה גם לעיל ח"כ אגרת זיתקיס, ובהנסמן בהערות שם. לקמן ח'תשעט. הלכה... בממוני: בכורות מט, ב. וש"נ.

משלי ה, יח — תחילת הפירוש

פירוש הגר"א למשלי; HebrewBooks 14229, סריקה 30.

הדיבור "יהי מקורך ברוך" מתחיל בתחתית העמוד ונמשך בעמוד הבא. לקריאת הראיה בשלמותה יש לעיין בשני הצילומים.

לביאור: פרק א, עמ' 4.

סז

משלי ה

בְּשִׁירָה וּשְׁאֵרָה: י' וְאִמְרָתָּ אֵיךְ שֶׁנֶּאֱמַר מוֹסֵר וְתוֹכַחַת נֶאֱמַר לְפִי:
י' וְלֹא־שִׁמְעֵתִי בְּקוֹל מוֹרִי וְלִמְלַמְדִּי לֹא־הִסִּיתִי אָזְנוֹי: י' כְּמַעֲמַ
הַיִּיתִי בְּכַל־דָּע בְּתוֹךְ קָהֵל וְעֵדָה: י' שְׁתַּחֲמִימִם מְבוֹרָה וְנוֹזְלִים
מִתּוֹךְ בְּאֵרָה: י' יִפְצֹו מַעֲיֵנוֹתֶיךָ חוֹצֵה בְּרָחוֹבוֹת פִּלְגֵי מַיִם:
י' יִהְיוּ־לָךְ לְבָרָה וְאֵין לְזָרִים אֶתָּה: י' יִהְיֶה־מְקוֹרְךָ בְּרוּךְ וְשֹׁכֵחַ
מֵאֲשֶׁת

פי' מהנאון רבינו אליהו ז"ל

ה' הג"ל ג"כ ג' דברים שכל א' ב' דברים: מוסר הוא יסורין לכך אמר שנאמר
אכל חוכמה כדבור לא שייך שנאמר לכן. אמר נאן לבי כלומר שמאם לבי בזה: י' ורא
שמעתי בקול מורי הוא תורה שבע"פ ולמלמדי לא הסייתי אזני הוא תורה שבכתב (ומ"ס
אכל תורה שבע"פ לא שמעתי ואכל תורה שבכתב לא הסייתי אזני כי תורה שבכתב
הוא כמו מעשה ומוסר לבו של אדם לשמוע אך לא הסה אזני על החכמה שבו ודקדוקי
אכל תורה שבע"פ היינו דיינים לח שמעתי כלל כי קשה לאדם אפילו לשמוע: י' כממע
כלומר מפני שעה קלה שנהייתי בעוה"ז. בתוך קהל ועדה זה עד המצות והן מ"ע
ול"ח ודרך ה"ח אינן עובדין אפילו ההמון עם שאין רודשין אחר מ"ע והלדיקים עושין
גם המ"ע ורודשין אחריהן ולכן כאשר מעשין את האדם על עבירה שהוא ל"ח מעשין אותו
בתוך כל הקהל כי כולן אינן עובדים והוא עבר וכשמעשין על מ"ע מעשין אותו בין
הלדיקים והוא בתוך קהל הן ההמון עם. ועדה הן הלדיקים כמ"ס ואם מעדת ישראל גר'
ואמרו אלו הסנהדרין ואלו ה' הן עד ג' הג"ל (והן עד תורה ומצות ומדות וכן למעלה)
ואף שכחתי שמ"ע ולא חשבה ומדות א' הוא כי אין יפה"ל יכול לפתוח על ל"ח כי אם
על ידי המדות והכן דברים אלו: סז) שמה מים מבורך כי הבא לשחות מים מן הבור
שהוא מים מכוסין צריך לכווס בתוכה או לשאוב משם מים והוא ביגיעה רבה אכל הבא
לשחות מן המטין אין צריך רק לילך למקום האם אכל אין לו יגיעה כל כך כי אינו
עמוק ממנו ומן המטין שיוכל לרחוק לחון ולרחוב אין צריך אפילו לילך והוא שמה מים
מבורך תחילה ע"י יגיעה ואח"כ ונוזלים מברך הוא ממעין הטובע והיינו שג' זמנים בתורה
א' כאשר הוא לומד מרבו ה' בשלומד לעצמו וה' כאשר תלמד לאחרים כמ"ס בפי' על שה"ס
ע"פ בעמרה שעטרה לו אמו ח"ש שמה מים מבורך היינו כשמקבץ מים ממקום אחר שלומד
מאחרים. ונוזלים מתוך בארץ כשחפה לומד לבדך ותחדש דברים והוא לך כמעין טובע:
סז) יפוצו מעינותיך חוצה היינו אח"כ תלמוד גם אהה לאחרים. ברחובות פרגי
מים כי כללם לאחרים הוא ג"כ ב' דברים א' כשמלמד בעצמו לאחרים ב' הן אהה שלא
למדו אלא רק שהורחו נחשטם בכל המקומות ושומעין הורחו ולומדין אותם והוא ברחובות
שמחשטמין בכל מקום ונחשטו מים לכל א' וא': י' יהיו לך שלא תאמר כאשר אתה
לומד מאחרים אין לי זה כלום ע"ז אומר יהיו לך. לברך שלא תאמר אני יגעתי הרבה
ועכשיו אלמוד לתלמידים שלא יגעו זה לזה אומר לבדך כלומר שלא יעלו חלק עמך במה
שיגעת. ואין לזרים אתך הוא עד אותם שלא למדו מאתך רק שומעים מדחק אל
חשים לכן לזה ולא תאמר הלא הם זרים ממני כי לא למדו ממני לזה אומר שלא תחוש
לזה כי אין לזרים אתך אף שהם אינם בניך כלומר תלמידיך הנקראים בניך אלא זרים:
י' יהי מקורך ברוך שמהיה כמעין הטובע והוא שיתכרך מקורך. ושכח מאשת נעורייך
אעפ"כ

משלי ה, יח — הסוד מאיר את הפשט

פירוש הגר"א למשלי; HebrewBooks 14229, סריקה 31.

בראש העמוד: "כשתבין הסוד תראה הפשוט איך הוא נכון ואמת". בפירוש נכללת ההפניה לזוהר משפטים.

לביאור: פרק א, עמ' 4.

32
מִשְׁרֵי הַ
מִשְׁעָה נְעוּדָה: י אֵלֶּת אֲהָבִים וְעֵלְתִּיחַן בְּדִיה יִגְדֵּה כִּלְשֵׁת
אֲפֻהָבְתָה תִשְׁעָה חֲמִיר: י בִּלְקִי תִשְׁעָה כְּנִי בְּדִיה וְיִתְחַבֵּק חֶק
כִּלְשֵׁה: י גִּי נֹכַח יִגְי יִהְיֶה בְּרִיבִי אִישׁ וְכִלְשֵׁי מִגְלִיתוֹ מִפְּלִם:
י דִּי עֲנוּתוֹ יִלְרְנֵה אֲתִירֶשֶׁת כִּסְאָו וְיִסְמֶה: י הִוא
י מִוֶּת בְּאֵין מִוֶּסר וְכֹרֵב וְאִתְּלִי יִשְׁעָה:

[illegible]

תחילת הדיבור — מתוך לוח 04, סריקה 30

(יח) יהי מקורך ברוך שמהיה כמעין הטבע וזה שיחנך מקורך. ושםח מאשת נעור'ך
לעם"כ

המשך הדיבור: הסוד מברר את הפשט

אעפ"כ השמח בזה שכבר חדשה כמ"ס בזוהר פ' משפטים ל"ט ת"ח אורחא דאורייתא כך
 היא בקדמיתא כו' קריבא לגביה כו' לבחר השהעי בהדיה מבחר כו' לבחר דאיהו רגיל כו'
 ולא כסיאת מינייה כלום אמרה ליה חמית מלה כו' וכדין פשעיה דקרא צמה דאיהו לא
 להספא ולא למגרע אפילו אות חד כו' ע"ס וזהו אע"פ שיהא מקורך ברוך וטהיה כמעין
 הנובע וחבין הסוד על מכונו אז ושמח מאשת נעוריק כלומר צמה שחדשה ע"פ פשוט
 כשתבין הסוד תראה הפשוט איך הוא נכון ואמת ואיך אין בה יתיר כלל ותשמח אז יותר
 בהפשוט שחדשה מנעוריק: יט) אילת אהבים וגו' כמו שבסוד הזיווג העליון הן ג'

משלי ז, יב — חוץ, רחובות ועיר

פירוש הגר"א למשלי; HebrewBooks 14229, סריקה 41.

הדיבור "פעם בחוץ", בתחתית העמוד, מבחין בין פשטי תורה לדרושי תורה. המשך משל העיר מצולם בעמוד הבא.

לביאור: פרק ב, עמ' 6.

42

משלי ז

נַעַר חֲסֵד־לֵב: ^ה עֹבֵר בְּשׁוּק אֶצֶל פֶּנֶה וְדֶרֶךְ בֵּיתָהּ יֵצֵעַד: ^ו בְּנִשְׁתָּהּ בְּעֶרְב־יּוֹם בְּאִישׁוֹן רִלְיָה וְאִפְלָה: ^ז וְהִנֵּה אִשָּׁה לִקְרָאתָה שִׁית זִוְנָה וּנְצַרְתָּ לָב: ^ח הַמָּיָה הִיא וְסִרְתָּ בְּבֵיתָהּ דֹּאֵי־יִשְׁכְּנֻהּ רִגְלֶיהָ: ^י פֶּעַם בַּחוּץ פֶּעַם בְּרַחֲבֹת וְאֶצֶל כְּרִפְפָּה תֵּאָרֵב

תארב

פי' מהגאון רבינו אליהו ז"ל

מחשטאין עטמן כגון המיד לבן נקראו בנים. נער הוא נגד הבועי חמדה שהן בלי שכל כלל שרודפין המיד להכל וריק ויום ולילה לא יבדלו. חסר לב הוא נגד הבועי חמדה שגפי הנראה הוא טוב ומתוק אך הוא חסר לב ואינו רואה אחריותו: (ח) עובר בשוק מהידוע שהיה"ל מתחילה הוא נקרא הלך ואח"כ אורח ואח"כ איש וגם אין היה"ל מתחיל מחילה באדם רק במהשבה אבל לא במעשה לבן אומר עובר בשוק שהוא מתחיל לעבור בשוק ואינו רק בהעברה בעלמא ורק בשוק ואח"כ אם יעזוב יום יומים העוזב וכיון שמתרחק עוד מן המורה הוא מתקרב ה"ע להיה"ל וזהו אלל פינה כלומר להפינס שפינה היה"ל ואח"כ דרך ציהה יעזב היא מדרכת אותו והכל בניהה והוא יעזב דרך ציהה והוא בעלת הבית (ולע"ד שחמר דרך ציהה יעזב נגד הבועי חמדה והבועי חמדה שהם בדרך ובבית כ"ל): (ט) בנשף בערב נו' כי ד' זמנים הן בלילה זמן החלום הלילה שנעדר היום הוא נקרא נשף מלשון שף מדוכתיה ולכן אמרו הרי נשפי הוי כלומר שנשף היום וזה אינו לילה עדיין אלא שנשף היום והתחיל להחשיך. בערב הוא התחיל הלילה והוא לה"כ שמעורב היום עם הלילה. באישון לילה הוא ברוך הלילה ממש שאז הוא מושך ואינו נראה איש רק בדוחק ובקוצו ולכן נקרא אישון להקטין הענין כי דוע כמו אישון בה עין. ואשילה הוא קודם היום שאז מושך מדיכך. והענין שימי העוה"ל נקראים לילה והמורה הוא האור שבה מאיר העוה"ל והן ד' חוכות פרד"ם וכאשר יפסוק אדם מלמוד דרך לשבות מתחילה כודות המורה ואח"כ רמז ואח"כ דרוש ואח"כ פשט ואז הוא באפילה ממש שאין בו אור כלל: (י) שית זונה כלומר זונה מגולה להרבות חמדות. ונצורת לב כמ"ס ובנה גליה מזודות גדולות שבוה על לבו של אדם מאור הכיב עד שאינו יכול לנאח ממנו ועוד כמ"ס הוא היה"ל והוא המלאך המוט יורד ומסיה ועולה ומקטרג ויורד ועול נשמה וכמ"ס צוהר כאשר הפתי נתפתח אחריה כל ימיו אח"כ באה אליו והפתי רוצה עוד לדבק בה כאשר הוא רגיל אבל היא הופכת את פניה ומחזרת לו עורף ולובש מלבושים אחרים וזהו שית זונה שמתחילה היא זונה מגולה להרבות האותו ומראה ח"ע לאורב אבל ונצורת לב שלבה כל עמה אלא בלבה מזודים גדולים שמוזר עליו: (יא) הוסיפה בעולה ומקטרג. וסודרת שבהה חיי ליעול נשמה וזה הפתי כאשר רוצה סוגר לדבק בה במקדס אבל היא סודרת את עצמה ממנו. בביתה לא ישבעו רגליה כמ"ס חז"ל שמניח את ע"א ומתקנה בישראל ומניח את עמי הארץ ומתקנה בה"ח וזהו

בניהה באותן שהן כבר בניהה לא ישבעו רגליה חיה שוכנת ביניהם: (יב) פעם בחוץ קאי אלמעלה שבניהה לא ישבעו רגליה רק מתקנה חמדה בה"ח לזה אומר פשט בחון כלומר באותו הלומדין פשטי תורה שפשטי תורה נקרא חוץ למ"ס למעלה חממות בחון תרונה. פעם ברחובות באותן הלומדים דרושי תורה שנקרא רחובות כמ"ס ברחובות חתן קילה. ואצל כל פינה תארווב כגומר אלל פינות היידי תארווב פן ילא ממש ולא מתקנה גס בו כי כל זמן שהוא בעיר היא חיה יכולה לבא אללו לבן אומר תארווב שהיא חורבת המיד

משלי ז, יב — השמירה וסייגה

פירוש הגר"א למשלי; HebrewBooks 14229, סריקה 42.

בראש העמוד מתבארים רמז וסוד כנגד י"ה. לצד "אין היצה"ר יכול להתגרות בהן" נאמר: "אך כאשר יסורו".

לביאור: פרק ב. עמ' 6.

משלי ז
חָאֵרֵךְ : יִתְחַיֶּינָהּ בּוֹ נִשְׁקָהּ לוֹ הַעֲזוּהָ פְתִיחַ וְחֹמֶר לֵאמֹר : ז' יִכְרִי
 שְׁלֵמִים עָלַי הַיּוֹם שְׁלֵמִי גִדְדִי : י' עַל־נָּה יֵצְאִי לִקְרֹאתִיהָ
 לִשְׁחִי פְתִיחַ וְחֹמֶר : י"א מְרִבִּים רִבְדִּיתִי עֲרָשִׁי חֲסֹבֹת אִמִּי
 מִצָּרִים : י"ב נִפְתִּי מִשְׁכְּבִי מִן אֲהֻלִּים וְקִמּוֹן : י"ג לֵבָה נִרְוָה וְדִים

[illegible]

תחילת הדיבור — מתוך לוח 06, סריקה 41

בביתו באופן שהן כבר בביתו לא יבטלו הגליות בזכות ביטולם: יב) פעם בחוץ קאי אלמעלה בביתו לא יבטלו הגליות רק מהגדה המיד בת"ה לזה אומר פעם בחוץ כלומר באופן הלומדן פשטי תורה שפשטי תורה נקרא חוץ למ"ש למעלה חכמות בחוץ תרונה. פעם ברחובות באופן הלומדים תרשי תורה שנקרא רחובות כמ"ש ברחובות הן קילה. ואצל כל פינה תארוך כלומר אלל פינות העיר תארוך פן יאלא משה ולא מהגדה גס בו כי כל זמן שהוא בעיר היא חונה יכולה לבא אללו לכן אומר תארוך שהיא תורבת

המיד

רמז וסוד כנגד י"ה והשמירה מן היצר

חמיד פן ילא מעם והיינו מפני שפרדם הוא נגד ד' לוחיות הוי"ה וסוד הוא נגד
י"ה והן נקראין רעין דלא מתפרשין לעלמין ולכן גם העוסקים בהן אין הינה"ל יכול
להתגרות בהן אך כאשר יסורו אז הוא מתגרה גם בהם ולכן היא תארוז פן יבאו אליה
ויפלו בידה: יג) והחזיקה בו מהחילה היא החזיק אותו שלא ילך מאתה ויעזוב אותה.

משלי ד, כא-כב — סדר הלימוד וחיי הנפש

פירוש הגר"א למשלי; HebrewBooks 14229, סריקה 26.

שני הדיבורים הסמוכים מבארים את סדר הלימוד ואת היחס בין פנימיות התורה לחיי הנפש, לצד פעולת חיצוניות התורה.

לביאור: פרק ג, עמ' 7.

[illegible]

הדרך ללמוד וחיי הנפש — פסוקים כא-כב

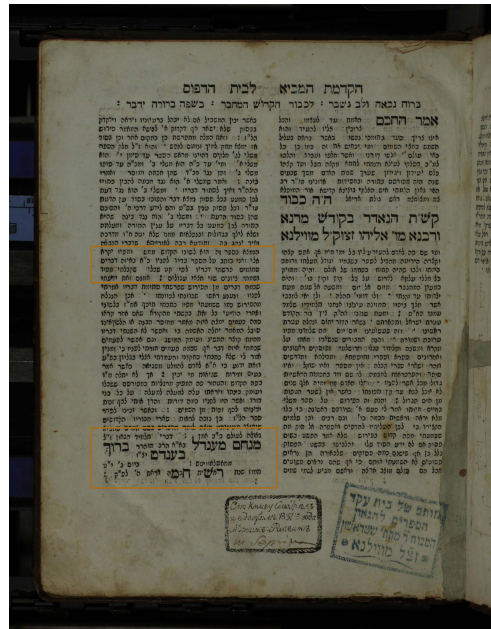
מהקשבה בכלי להבין הכוונה : כא) אל יליוו מעיניך כי זהורה יש זהורה שזככת
 שבע"פ וזשניהם סודות ההורה והורה שזככת חלוי בעין לראות והורה שבעל פה חלוי
 בחלון לשמוע מלבו וסודות ההורה כלל להבין כי חין מוסרין רק לחכם שהיה מבין מדעתו
 ודרך ללמוד החילה הורה שזככת ואח"כ שבעל פה ואח"כ סודות ההורה ולשכות הוא בהיפך
 החילה מבכת סודות ההורה ואח"כ מה שבעל פה ואח"כ מה שזככת וז"ש הבטן לב העם
 הזה ששכתו מה שכלל שהוא סודות ואח"כ וחזינו הכבד שהוא הורה שבעל פה ואח"כ ועיניו
 השע שהוא הורה שזככת ומהיירא פן יחזור בהשבעה ויהחיל ללמוד ואז יתחיל מתחילה
 הורה שזככת וזהו פן יראה בעיניו וזחזינו ישמע הורה שבעל פה ולבבו יבין הוא סודות
 ישב ורפא לו וז"ש מתחילה לדברי הקשיבה לחמרי הע חזיך הוא הורה שבעל פה ועכשיו
 אומר אל יליוו מעיניך הוא הורה שזככת שגור כחך לבך הוא סודות ההורה שזככת
 (והסודות שבעל פה הוא לחמרי הע חזיך כנ"ל ומ"ש הע חזיך כי בשניהם קרוי בחינה
 כמ"ש בח"ו ובמ"ש כי חזן מלין תבחן) : בב) כי חיים הם וגו' למעלה אמר הב' הורות
 בפנימיות והיצוניות ואמר שכן ג"כ באלים פנימיות וחיצוניות גוף וגפש וזהו כי חיים הם
 למולחיהם הן הסודות הן הפנימיות הן ג"כ חיים לגפש שהיא הפנימיות ולכל צדו שהוא
 הגוף וחיצוניות . מרפא החיצוניות של ההורה כמו בק"ש יש רמ"ח חיצות דוגמה רמ"ח
 הצדים שצאדם שכל חיצה רפואה לחבר אף שאינו יודע הכוונה וכמו שאמר כל המדקדק
 באותיותי' מלגנין לו ניהגס : בג) כבד משימר נצור לבד כי ד' ראשים הן צאדם לב ופה

זהות המוסיף: עדות ההקדמה

משלי עם פירוש הגר"א, דפוס ראשון, שקלוב תקנ"ח; עותק YIVO, סריקה 7.

הצילום המלא וההגדלות מציגים את שתי הראיות: המביא לבית הדפוס מבחין בין לשון רבו לביאוריו שבסוגריים, וחתימתו מזהה אותו כר' מנחם מנדל.

לביאור: פרק ד, עמ' 8.

ההצהרה: לשון הגר"א וביאורי המסדר שבסוגריים

הנמצא בספר זה הוא לשונם הקדוש ממם ומפיו יקרא
אלי ואני בנות על הספר בדיו כ"א באיזה דברים
סתומים פרשתי דבריו לפי העיני שכלתי מקיור
ושמתי ציונים שני חללי עגולים: אמנם זאת ידעתי

חתימת המביא לבית הדפוס: מנחם מענדל

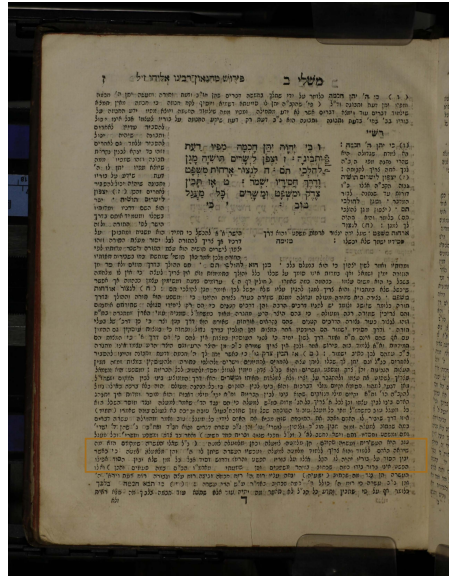
באולה לעולם ד"ב אמן: דברי חלמיר הגאון ז"ל
מנחם מענדל בא"ה הרב מוהרר ברוך
בענדרם יצ"ו
נחאסלאוויטש: ביום נ' י"ט
חמוז שנת ראשית חכמה יראת ה' לפ"ק

משלי ב, ט — הדפוס הראשון, הגדלה ותעתיק

משלי עם פירוש הגר"א, שקלוב תקנ"ח, משלי ב, ט; עותק YIVO, סריקה 17.

העמוד המלא מציג את ההקשר; בהגדלה שמתחתיו נראית ההוספה שבסוגריים, מ"ני"ל" עד "והבן". התעתיק מסייע לקריאה ולהשוואה.

לביאור: פרק ד, עמ' 8.

כל ההוספה שבסוגריים: מ"ני"ל" ועד "והבן"

טוב היא העשרה שקודם, הן מלמדה למעלה, וכן מלמעלה למטה (כ"ל שאלו העשרה שמקודם הוא מה שיראה בהם) ללמוד והוא צריך ללמוד מלמטה למעלה; ועכשיו העשרה שיתן לו ה' והן מלמעלה למטה. כי כאשר יבין הסוד על בוריו יהיה לו הכל אצלו על בוריו, הפשט והרמז ודרוש וסוד; אבל כל זמן שלא יבין הסוד אפילו הפשט אינו ברור בידו, כמ"ש בזהר משפטים ופן שמעתי ונאלמ"ו הכ"ס כמה פעמים וזכנ (ואלו הפשט אינו ברור בידו כמה שכח בזהר משפטים ופן שמעתי ונאלמ"ו הכ"ס כמה פעמים וזכנ (ואלו

"(נ"ל שאלו העשרה שמקודם הוא מה שיראה האדם ללמוד, והוא צריך ללמוד מלמטה למעלה; ועכשיו העשרה שיתן לו ה' והן מלמעלה למטה. כי כאשר יבין הסוד על בוריו יהיה לו הכל אצלו על בוריו, הפשט והרמז ודרוש וסוד; אבל כל זמן שלא יבין הסוד אפילו הפשט אינו ברור בידו, כמ"ש בזהר משפטים, וכן שמעתי מאדמ"ו הכ"מ כמה פעמים (והבן))."

כיצד נבדק הייחוס?

בהקדמה מסביר המביא לבית הדפוס כיצד סימן את ביאוריו; חתימתו מזהה אותו כר' מנחם מנדל (לוח 09, עמ' 32). ההוספה כאן נתונה באותו סימון ופותחת ב"נ"ל". בסופה הוא מעיד: "וכן שמעתי מאדמ"ו הכ"מ כמה פעמים". צירוף הפרטים מבחין בין ביאור התלמיד לבין דעת רבו שעליה הוא מעיד.

לביאור: פרק ה. עמ' 10.

גלגלין כו' בגין דאסלעיותא' כו' אילין דקיימא באסלעיותא

היכלות פקודי – הזוהר וביאור הגר"א – פרטים מוגדלים

הפרטים לקוחים מן הצילומים שלעיל, ברצף המקורי וללא הרכבת שורות.
לביאור: פרק ה, עמ' 10.

הזוהר: תנאי היכולת, הבושה והדין

חכמת' דרדיף אבתרת ואדבק (ס"א בה) הכי יחבי לי'
אגריה. ואי יכיל לאדבק ולא אדבק דחי לילבר ולא
עיילא וקיימ' תחות החו' תיכל' בכסיפו. וכד נטלי
גדפייהו אלין שרפים דתחותה כרין כלהו בטשי
בגדפייהו ואוקדון לה ואתוקדת ולא אתוקדת וקיימא
ולא קיימא והכי אתדנת בכל יומא נהירת ולא
נהירת ואע"ג דעובדין טבן אית לה. בגין דלית אגרא
בהוא עלמ' כאינון דמשחדלי בחכמתא לאסתכל'
ביקרא דמאריהון ולית שעור' לאגר' דאינון דידעי
חכמת' לאסתכל' ביקר' דמאריהון. [טא] זכאה חולקתון

ביאור הגר"א: מעשים טובים, גוונים ואור

אפי' אית ב' עובדין טבין סגיאין כו' ת"ק טאי דכתיב אס
לא מדעי לך היפה נכשים דאית לי' עובדין שפירין, והט
הגוונים אלל דלא אלטנעו הגוונים, והענין כי פשוטי
דאורייתא הם הגוונים דבולכא, ורזי דאורייתא הוא אור הנביע
דסיני' אלטנעו גווכין וכע"ש בתז"ק ע"ג דכלהו רז אקרי אור
לאכהרא כו' וזהרנה עקיעות, ולכן נקרא הקי' הזאת דעסכא
על רז דקכמתא יופיא"ל דסינה אלטנעו גווכין ודיוקנא טאי
דיכול לאדנקא, ולכן קורא אותה היפה נכשים דאית הי' בידך
האור והיופי ולית לך לאמדקאה לשאר נשים, וכע"ש הזאת
נעמי אל תקראו לי נעמי כו' אכי עלאה הלכתי דעלמדין כל
התורה כו' דיכול לאמדנקא נעוה"ז ואמר לה זה, היפה,
שמדע למה היא כידונות יותר עשאר נ"א שלא לסדו נכמתא

הערת נוסח: בשורה השנייה של הביאור נדפס "דלית לי' עובדין שפירין". לשון זו קשה ביחס
לפתיחת הדיבור "אפי' אית ב' עובדין טבין סגיאין" ולדברי הזוהר על המעשים הטובים. אין
בתעתיק תיקון סמוי: בגוף החוברת הובא המשל מן המילים "והם הגוונים" ואילך.

תקו"ז קז, ג — זיהוי הטור והדיבור

תיקוני זוהר עם ביאור הגר"א; HebrewBooks 57965, סריקה 224, עמ' 214 בדפוס.

הציון הוא לטור הביאור הימני: דף קז, טור ג. בדיבור "ועלייהו אתמר כו" נקשרים הסוד ובת העין; בהמשכו "אבל באצילות לא יגורך רע".

לביאור: פרק ו. עמ' 12.

[illegible]

א. תחילת הדיבור "ועלייהו אתמר בו" – ג' עלמין וג' גלגולים

שְׁלֹשָׁה יָמִים לִקְבֹּל כו' וְאִיכִי מְמִירָא סְתִימָא כו' : וְעַל־יִידֵהוּ אַחֲמַר כו' .
שָׂאוּ ג' עַל־מִין הֵן ג' גִּלְגּוּלִים שֶׁלֹּכֵן וְעַל אַרְבַּעַה לֹא אֲשִׁיבוּ כַּמֶּשֶׁל
בַּחֲלָצִי וְהֵן ג' בּוֹרֵינִי בְּגִלְגּוּל רֹאשֶׁק בּוֹרֵן חִיּוּרָא כַּמֶּשֶׁל"ס וְסַעַס הָרִאשׁוֹן שֶׁלֹּא

ב. הסוד ובת העיץ: אחיזת הרע וכיסוי

מחלגל הוא בת עין וכן הסוד כנגד בת
עין וכן החורה בג' עלמין ונגד ג' עלמין
יש ס"א שלכן שם ממירא דפר"ד כנסים
ולבושים לבסאה מימיהו אבל באצילות לא
יגורד רע וא"ל כיסוי המן ושם אין ערוה
וכמש"ל ז"ג ב' אבל לעילא לית ערוה כו'

אבן שלמה — היכולת, הדין וסדר הלימוד

אבן שלמה, פרק ח; HebrewBooks 14216, סריקה 81. בעמוד הנדפס: 82.

בסעיף כד: "כן יש יכולת בידו להשיג" ו"מי שהיה יכול". בהערה כ לסעיף כד הציון הוא ק"ס ג'; שני הקטעים מוצגים בהגדלה בתחתית עמוד זה.

לביאור: פרק ה, "כיצד סיכם אבן שלמה?", עמ' 11.

82 אבן ח שלמה

כא כה שמהרש"ע ע"פ פשוט צריך להיות סביון ע"פ הסדר . וכשתגלה להחכם סודות התורה או סבין שנים מה שחורש בלדותיו ע"פ פשוט ג"כ אמת נכון . וכ"ו שאינו סבין הסדר אפי' הפשט אינו ברור בידו (ח) :

כב מקורם צריך לטובר הלכות ולקיים אותם שהם כולם לבב אנוש יסער ואח"כ יעסוק בלמוד הסודות שנמשלו ליון ושמן וטי שמהפך הסדר לא יצליח כי יאבד את הכל . (משל) כ"א י"ז . ע"י ר"מ ט"ו ב' ד"ה וז"ל (ט) :

כג אגדות ומוסר נצרך לכל . ככסף שנצרך לעניים ולעשירים (משל) ח' י' ב' :

כד כ"א לפי מה שמלמדין אותו בבטן אמו כן יש יכולת בידו להשיג . ומי שהיה יכול להשיג סודות התורה והוא לא השתדל להשיגן נידון בדינין קשים ר"ל (היכלות פקודי י"ז א' ב') (כ) :

כה מעת חרבן ביהמ"ק נתערב הדביל טוב ברע . ולכן כל שימושי קבלה טעויות היא עין פלילי והוא דומה להטא אדחרי י"ד ט"ו . ספ"ל בהקדמה . וע' זה ח"א ק"ל א' (וכן הוא גם בלוחות העליונים וכמ"ל ספ"ל כ"ו ב' ד"ה להחשכת כו' ובהס' זקנו לעילא מביא חורג יותר מאחרים כו' ושם ט"ב ד"ה אלה מפתח כו' השל דוכמסא כו' (ח) משל בהקדמה ושם ה' י"ח . כ"ה י"א . ב' ט"ו (ש) וכל המחזקב יותר ממורגנו הוא נכסף בטהר דיבור . בסוד שם קבצו את השם המתחלשים (היכלות בראשית ל"ב ב') : (כ) ע"י ח"ו ק"ס ג' לכל יווקא אחיין ליה בפוס דרגי' כו' וא"י אשתדל זה אדכיר ליה כל מה דהוו אולפין ל' במעי' אמה כו' וע"ל סי' י"א פ"י והג' שלמד כו' . וכתיב בהיכלות שם שהעוסקים בסודות התורה שגרים גדול מלמד בטהר ובעוה"ב . ע"י זה ח"א ק"ל ב' וע' בלוחות דברים א' י"ד ושם ל"ב ג' ולקמן ד' מ"ג ב' . וע' במדע משל פ"י בל ואלה כמה קשה יום הדין כו' . בל מו שש בידו מקרא ואין משנה הקב"ה הדין את פניו ממש ומלרי גיהנם מתנבחים בו כו' . בל מו שש בידו ב' סודים כו' . בל מו שש בידו תלמוד הקב"ה ליל כו' . לפיכך במרכבה כו' . ומהענין ששש א' נסע רבינו זל אלל פות א' שששש שם קול כלי שיר וגבס א' מהלמודי נסע ואלה שששק א' הדין במחל עס נכריות ואמר רבינו זל גם הישע הזה סוד ליון דין ומשכן על שלל עסק במעשה מרכבה . אך כמה תלמוד יעבדו ע"ז וכמה

סעיף כד: יכולת והשתדלות

כד כ"א לפי מה שמלמדין אותו בבטן אמו כן יש יכולת בידו להשיג . ומי שהיה יכול להשיג סודות התורה והוא לא השתדל להשיגן נידון בדינין קשים ר"ל (היכלות פקודי י"ז א' ב') (כ) :

הערה כ: ק"ס ג' והלימוד במעי אמו

(היכלות בראשית ל"ב ב') : (כ) ע"י ח"ו ק"ס ג' לכל יווקא אחיין ליה בפוס דרגי' כו' וא"י אשתדל זה אדכיר ליה כל מה דהוו אולפין ל' במעי' אמה כו' וע"ל סי' י"א פ"י והג' שלמד כו' . וכתיב בהיכלות שם שהעוסקים

ההפניה לק"ג' והדיוק "משמע דוקא העוסקים בסוד" נמצאים בשורות האחרונות של ההערה לסעיף כז, בסוף הערה כג לפי רצף ההערות. סימן ההערה בדפוס פגום. המסגרת וההגדלה מכוונות לסיום ההערה.

אבן פרוק ח' **שלמה** מב
 שכל מען דערע טור ווער, ורד ווערעם לערן כונת ויחידים
 על בוויין בלב מצוה כונת ויחידות וסבולת כל שם ארץ היצא
 מסע היה כי, הדיחות ששונות בקנאות לו, והכל כבונות מוב
 עת הדים. ובענין שמושים לצרכי האדם ארץ, בעץ הארץ מוב
 רוק (ח' ח' ק"ב) ש' ש' ק"ב (ד')
האגרות ש' שלמי (האגה) ווען דברים בשלמי, בהם גנח
 כל העדות (כ) וזה מרובו במיש (שמיס י"ג)
 וזה סתםל מפשעו (כב):
פנימיות כ' התורה ווען דייס לעפיותה הנה שדח הנפש
 והצניעות והצניעות והצניעות (ממל י"ג, כ' י"ג, כ'
 והענינים ברוב וסוד. יא יצור ויכל לתתנות. בהם (ממל י'
 י"ב, כ' יצור י"א):

לצורפים יצטרך לפרק עד שיכלה לו המדרגה שלא יחסר לו רק צמיח
מרכבה ע"כ משמעו (א) ח"ו מ"ד ד' . הכולל מקרי מ"ח ד'
משני ח' א' (כב) שפרשם ו' נדרש על משה (פסוק יד) ודל מפני
המשחמ מ' מבינה נגזר עליו שמהלל קדושת חורוה להחזק בדברים כלל
ש"י"ו יתן מקום לגמ' הדור להתלנן נסס . והו שיקק משה שלא

[illegible]

מעתה פצירהו' על שהכוח דעוהו פ"ח מהפילין זה"י לזים בזה ע"י בם' משנת
חסידים מסכת גלגול הכמות פ"ח משנה ו' ז' : יא' ועיין ביאורו לה"י ק"ז ב'
משמע דוקא העוסקים בסוד . ואפשר דהעוסקים ברמו שהוא קרוב לחלק בסוד
שלימהו מועם . ונחשב כמו שליט :

המדרגה: בתקוני זוהר — "אבל באצילות לא יגורך רע" (עמ' 36). **האדם:** במשלי — העוסקים ברמז וסוד ושמירתם, לצד "אך כאשר יסורו" (עמ' 30). **ההשוואה:** כאן מדייק המלקט "משמע דוקא העוסקים בסוד". אלו דברי מקורות נפרדים; השוואתם מבארת את היחס בין המדרגה ללומד.